

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Кваліфікаційна робота
(магістра)

з теми: **«ВІКОВА ДИНАМІКА СІМЕЙНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ ТА
ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ ШЛЮБУ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M23z групи
спеціальності 053 Психологія
(заочна форма навчання)
Шевчук Олена Михайлівна

Керівник:
Чайковська Оксана Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
доктор психологічних наук,
професор, завідувач кафедри
загальної та практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ	
ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ ШЛЮБУ	8
1.1. Концептуальні підходи до дослідження сім'ї.....	8
1.2. Особливості функціонування сучасної сім'ї	17
1.3. Проблема дестабілізації шлюбу в науковій літературі	27
Висновки до першого розділу.....	46
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІКОВОЇ ДИНАМІКИ	
СІМЕЙНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ ТА ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ ШЛЮБУ	48
2.1. Процедура та методика дослідження.....	48
2.2. Дослідження сімейної напруженості й орієнтації на розлучення на різних вікових етапах	54
2.3. Аналіз психологічних особливостей дестабілізації сім'ї	63
2.4. Психокорекційна програма роботи з кризовими подружжями	69
Висновки до другого розділу	78
ВИСНОВКИ	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83

ВСТУП

Актуальність дослідження. Однією з ключових сфер життєдіяльності людини є сім'я, у якій основну роль відіграють шлюбні відносини. Вони формують психологічний простір життєвого світу особистості та впливають на якість її сімейного життя. Гармонійний шлюб забезпечує особистості суб'єктивне відчуття задоволеності подружніми стосунками, створюючи базу для психологічного комфорту і позитивного емоційного стану. У сучасних умовах сім'я, як основний елемент соціалізації та розвитку людини, стикається з серйозними викликами. Нестабільність суспільства створює тиск на сімейні цінності, проявляючи себе через соціальну апатію, ціннісний вакуум і нігілізм. Економічна нестабільність, безробіття, інфляція, міжетнічні та політичні конфлікти, а також зниження духовних орієнтирів і лібералізація моралі – усе це суттєво впливає на стан сучасної сім'ї. Багато родин змушені долати труднощі адаптації до умов соціальних трансформацій, а наявні соціальні програми часто не здатні надати ефективну підтримку.

Українське суспільство нині стикається з низкою проблем, пов'язаних із функціонуванням сімей. Значне місце серед цих проблем займають дисгармонійні відносини між подружжям. Подібні явища підривають нормальне функціонування сімейної системи, спричиняючи деградацію сімейного життя. Це проявляється у зниженні престижу сімейних цінностей, зменшенні бажання молодих пар мати дітей у шлюбі, збільшенні кількості розлучень, зокрема через випадки насильства в родині, а також зростанні кількості людей, які свідомо обирають самотність. Ці проблеми мають як локальний, так і глобальний характер. Тому дослідження психологічних аспектів шлюбного благополуччя в умовах суспільних змін є надзвичайно актуальним.

Психологічний клімат, атмосфера в родині та стратегії спілкування відіграють важливу роль у формуванні внутрішньосімейних стосунків і сприяють самоактуалізації особистості. Водночас вони можуть слугувати

джерелом психологічних травм. Невирішеність багатьох теоретичних і прикладних питань, пов'язаних із функціонуванням сім'ї, ускладнює розробку ефективної державної політики України щодо підтримки сучасної родини.

Економічна нестабільність, у якій перебуває Україна, впливає на динаміку та структуру сімейних відносин. На кожному етапі свого розвитку сім'я стикається з характерними проблемами, які відображають специфіку соціально-економічних умов.

У сучасному світі феномен сім'ї та пов'язані з її розвитком суперечності набувають надзвичайного значення, перетворюючись на одну з найактуальніших соціальних проблем. Це вимагає від науковців пошуку нових підходів і вирішення складних завдань. Незважаючи на великий обсяг досліджень, багато питань, що стосуються сім'ї, залишаються нерозкритими через динамічні зміни в соціальному просторі, які охоплюють правову, культурну, політичну, релігійну та економічну сфери. Брак систематизованих наукових робіт, що узагальнюють сучасні підходи до вивчення закономірностей розвитку сім'ї, створює необхідність у нових дослідженнях і переосмисленні існуючих концепцій. Це, зокрема, стосується розвитку психології сім'ї як окремої наукової дисципліни.

Актуальні дослідження соціологів і психологів свідчать про кризовий стан сучасної родини, яка є особливо вразливою до погіршення життєвих умов. Особливо це помітно у дисфункційних сім'ях, де порушення сімейного життя зумовлені впливом зовнішніх чинників, а механізми адаптації та інші фактори, що мали б забезпечувати стабільність шлюбу, не виконують своєї функції.

Нездатність подружжя подолати кризові моменти під час переходу сім'ї з однієї стадії розвитку на іншу може бути зумовлена психологічною несумісністю партнерів, помилковим вибором шлюбного партнера, недостатньою здатністю родини розв'язувати проблеми або низьким рівнем соціально-психологічної адаптації.

Аналіз досліджень у галузі психології та педагогіки, а також праці таких вчених, як Г. Андрєєва, Ю. Васильєва, О. Зверєва, Т. Куликова, свідчить про те, що сім'я є не лише важливим, але й незамінним елементом у системі соціальних інститутів, які впливають на формування особистості. Вона виступає глибоко специфічним і надзвичайно дієвим компонентом у процесі виховання.

Актуальність теми конструктивної взаємодії в сім'ї, гармонійного співіснування її членів, усвідомлення та реалізації індивідуальних потреб у сімейному середовищі відзначають багато дослідників, зокрема Ю. Альошина, Л. Гозман, А. Варга, А. Захаров, О. Карабанова, А. Співаковська, Н. Обозов, Е. Ейдемїллер, В. Юстицький та інші.

Підвищена увага суспільства до вирішення кризи сім'ї, яку акцентують науковці (А. Антонов, В. Медков, І. Шілов, В. Шабельников), зумовлена необхідністю дослідження внутрішньосімейних явищ, що впливають як на загальний стан сім'ї, так і на психологічне благополуччя кожного її члена.

Попри значну кількість наукових робіт, які висвітлюють емпіричні дослідження, теоретичні концепції та тенденції розвитку сімейних відносин, механізми їх функціонування та причини дестабілізації родинного життя все ще недостатньо розглянуті у вітчизняній психології. Це й стало підставою для вибору теми кваліфікаційної роботи: «Вікова динаміка сімейної напруженості та дестабілізації шлюбу».

Об'єктом дослідження – процес дестабілізації сімейних відносин.

Предмет дослідження – вікові особливості проявів напруженості у сім'ї та дестабілізації шлюбу.

Мета дослідження – визначити психологічні чинники, які спричинюють дестабілізацію шлюбних відносин на різних етапах життєвого циклу сім'ї.

У дослідженні висунуто гіпотезу про існування взаємозв'язку між рівнем дестабілізації сім'ї та подружньою незадоволеністю.

Завдання дослідження:

1. Виявити особливості проявів подружньої напруженості та їхній зв'язок із схильністю до розлучення.
2. З'ясувати вплив різних аспектів адаптації (побутової, культурної, психологічної) та рівня взаєморозуміння між подружжям на задоволеність шлюбом.
3. Дослідити, як зовнішньосімейна орієнтація подружжя впливає на їхню задоволеність сімейним життям.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз літератури з філософії, соціології, психології та педагогіки для уточнення понятійного апарату й визначення сутності ключових понять, синтез, порівняння та узагальнення для обґрунтування педагогічних умов формування ціннісного ставлення до сім'ї; емпіричні: анкетування, інтерв'ювання, бесіди (індивідуальні та групові), тестування, метод незакінчених речень; експертна оцінка, розв'язування проблемних ситуацій, виконання вправ, участь у рольових і сюжетно-рольових іграх, опосередковане спостереження для визначення рівня сформованості ціннісного ставлення до сім'ї; статистичні: застосування методів математичної статистики для обробки отриманих даних.

Цей підхід дозволив комплексно вивчити процеси, що впливають на стабільність шлюбних відносин, та визначити основні психологічні чинники дестабілізації сім'ї.

Експериментальна база дослідження. У дослідженні взяли участь сім'ї (50 подружніх пар). Дослідження проводилось на базі Борщівського відділу державної реєстрації актів цивільного стану.

Наукова новизна дослідження полягає у виявленні психологічних аспектів функціонування сучасної сім'ї, дослідженні проблем, пов'язаних із дестабілізацією шлюбу, та розширенні знань про процеси, що відбуваються в родинному середовищі. Це включає аналіз і розробку підходів до формування стабільних та гармонійних подружніх відносин.

Практична значущість роботи полягає у можливості використання отриманих результатів практичними психологами, які працюють у сфері сімейної підтримки. Висновки дослідження можуть слугувати основою для прогнозування стабільності шлюбів і розробки заходів допомоги сім'ям, що стикаються з проблемами незадоволеності шлюбними стосунками.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дипломної роботи відображено в публікаціях автора, обговорено на засіданнях кафедри загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Результати проведеного дослідження доповідалися автором та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на XVI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2024 р.); на X Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» (на пошану професора Шинкарюка А.І.) (Кам'янець-Подільський, 29 жовтня 2024 р.).

Публікації. Чайковська О.М., Шевчук О.М. Психологічні особливості благополуччя особистості в шлюбі. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин* : матеріали XVI міжнародної науково-практичної конференції, 23 квітня 2024 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2024. С.177–180.

Шевчук О.М. Особливості функціонування сучасної сім'ї. *Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи (на пошану професора Шинкарюка А.І.)* : матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції, 29 жовтня 2024 р./за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський:Видавець Ковальчук О.В.,2023.С.59–61.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (67 найменувань). Робота містить 14 таблиць.

ВИСНОВКИ

Однією з ключових сфер життєдіяльності особистості є сім'я, центральним елементом якої є шлюбні відносини. Вони створюють психологічний простір життєвого світу людини, впливаючи на якість її сімейного життя. Гармонія в шлюбі сприяє суб'єктивному задоволенню особистості стосунками з партнером, забезпечує психологічний комфорт і позитивний емоційний стан. У цьому контексті дослідження соціально-психологічної сутності суб'єктивного благополуччя особистості в шлюбі в умовах динамічних змін у суспільстві є надзвичайно актуальним.

Загальна кризова ситуація в країні, що супроводжується економічними труднощами, безробіттям і деформацією шлюбно-сімейних процесів, суттєво вплинула на функціонування соціального інституту сім'ї. Це знижує адаптаційні можливості сім'ї та призводить до її дестабілізації, що можна розглядати як прояв кризи сім'ї.

Стабільність і гармонійність сім'ї є важливими складовими психічного здоров'я людини. Особливе значення має психологічний клімат у родині, а також характер батьківсько-дитячих відносин, які впливають на формування та розвиток особистості дитини. Розлучення змінює структуру сім'ї, що нерідко негативно позначається на житті та психологічному стані дітей.

Вивчаючи орієнтацію подружжя на розлучення, ми зосередилися на психологічних аспектах, які сприяють розпаду шлюбу. Навіть за наявності дестабілізуючих соціальних чинників, таких як відсутність житла, низький дохід, незадоволеність роботою, алкоголізм, матеріальний розрахунок чи вікові відмінності, гармонійні психологічні стосунки можуть компенсувати їхній вплив.

Коли партнери проявляють взаєморозуміння, разом вирішують проблеми, розподіляють сімейні обов'язки та приділяють увагу вихованню дітей, такі деструктивні явища, як напруженість, конфліктність, тривожність і відчуження, не матимуть місця в їхньому житті. У такій сім'ї подружжя

почуватиметься щасливим і вільним, створюючи сприятливі умови для розвитку дітей. Діти, у свою чергу, отримуючи позитивний приклад гармонійних стосунків, прагнутимуть побудувати власну здорову й успішну сім'ю.

У ході проведення експериментального дослідження були отримані дані, які свідчать про наявність у досліджуваних подружніх парах низки негативних факторів: сімейна напруженість (76%), тривожність у стосунках (64%) і відчуження (68%).

За результатами аналізу виявлено значні розбіжності в установках подружніх пар, зокрема:

- орієнтація між почуттям обов'язку і задоволеннями (88%),
- ставлення до фінансів (84%),
- значущість сексуальної сфери у шлюбі (76%),
- романтичне кохання (68%),
- забороненість сексу (60%).

Також у досліджуваних сім'ях було зафіксовано неузгодженість у виконанні ролей:

- «організатор сімейної субкультури» (88%),
- «організація дозвілля» (83%),
- «емоційний клімат» (79%),
- «сексуальний партнер» (65%).

Відсутність важливих критеріїв у спілкуванні виявлено в наступних аспектах:

- психотерапевтичність взаємодії (84%),
- взаєморозуміння між партнерами (62%),
- легкість у спілкуванні (58%).

«Зони потенційних конфліктів» найчастіше пов'язані зі сферами:

- прояв автономності одного з партнерів (54%),
- порушення рольових очікувань (52%),
- ревності (60%).

Із усіх досліджуваних сімей 44% виявилися деструктивними, а загальну незадоволеність шлюбом висловили 98% опитаних пар.

Отримані результати можуть бути використані для проведення психотерапевтичної, корекційної та профілактичної роботи з сім'ями.

Для подолання конфліктності запропонована психокорекційна програма, орієнтована на кризові подружжя. Її мета – підвищення когнітивного усвідомлення проблем у парі, розвиток здатності партнерів до глибшого емоційного проникнення в переживання одне одного, а також підвищення розуміння проблем подружнього життя на тілесному рівні.

Реалізація цієї програми дозволить узагальнити сучасні підходи до подружньої терапії, розробити ефективні методи роботи з дисфункційними сім'ями в кризових ситуаціях, а також оцінити вплив психологічного втручання на подолання труднощів у сімейних стосунках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т.Ф. Інтегровані умови сучасного сімейного виховання і коефіцієнт їхньої корисної дії. *Педагогіка і психологія*. 2002. № 1-2. С. 61 – 67.
2. Алексеєнко Т.Ф. Сімейне виховання: концептуалізація ідей теорії і практики : монографія. Київ. Умань : ФОП Жовтий О.О., 2016. 437 с.
3. Алексеєнко Т.Ф. Сімейне виховання: концептуалізація ідей теорії і практики : монографія. Київ – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2016. 437 с.
4. Алексеєнко Т.Ф. Як сімейне середовище впливає на дитину. *Початкова школа*. 2000. № 10. С. 57–63.
5. Антонєць М.О. Сімейні стосунки – первинна детермінанта формування самосвідомості в погодків. *Педагогіка і психологія*. 2001. № 3-4. С. 124 – 132.
6. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта. Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. Рівне: «Ліста-М», 2003. 128 с.
7. Барнс Р. Як вітчиму стати батьком. Львів: Свічадо, 2014. 190 с.
8. Баб'як Т. Вправи з психокорекції. *Психолог*. 2002. № 34-35. С. 17–24.
9. Бєвз Г.М. Дитина в прийомній сім'ї: Нотатки психолога. Київ : Український інститут соціальних досліджень, 2001. 101 с.
10. Бега М. Сучасна українська сім'я: причини змін її моделі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. № 90-93, 2009. С. 12–15.
11. Білоножка Є. Шлюбно-родинні взаємини як об'єкт філософського осмислення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук ; 09.00.03. Київ, 2010. 218 с.
12. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї : курс лекцій. Київ : МАУП, 2001. 170 с.
13. Борисова Н. Розвиток навичок емоційної саморегуляції. *Психолог*. 2008. № 10. С. 21–24.

14. Буленко Т.В. Соціально-психологічні основи функціонування сучасної молоді сім'ї. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки*. № 9. Луцьк, 2010. С. 15–23.
15. Вербець В.В., Субот О.А., Христюк Т.А. Соціологія : навч. посіб. Київ : КОНДОР, 2009. 550 с.
16. Власова О.І. Педагогічна психологія. Київ : Либідь, 2005. С. 273–287.
17. Галичанська А. Психологічний клімат молоді сім'ї. *Соціальна психологія*. 2003. № 1. С. 116–121.
18. Гасюк М. Вплив гендерної соціалізації на розвиток подружніх взаємин. *Психологія і суспільство*. 2002. № 1. С. 75–83.
19. Горецька О.В. Психологія сім'ї : навчальний посібник. Бердянськ : Видавець Ткачук О.В., 2015. 216 с.
20. Зелінська Я.Ц. Кризове психологічне консультування: навчальний посібник. Київ: ПІК ДСЗУ, 2017. 173 с.
21. Канівець Т.М., Галичанська А.В., Фесун Г.С. Сімейне консультування: курс лекцій. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. 120 с.
22. Карпенко Є. Методи сучасної психотерапії: навчальний посібник. Дрогобич: Видавничий відділ Дрогобицького державного пед. університету ім. Івана Франка, 2015. 120 с.
23. Карпова Д.Є. Психологічний аналіз сімейних ролей шлюбних партнерів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. Випуск 4. С. 41–45.
24. Кісарчук З.Г., Єрмусевич О.І. Психологічна допомога сім'ї : навч. посіб. : у 3 кн. Київ : Главник, 2006. 136 с.
25. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка у 3-х т. Том І. : Основи родинних взаємовідносин. Івано-Франківськ, 2002. 288 с.
26. Козловська Е.В. Психологічна готовність молодого подружжя до гармонізації стосунків : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2010. 198 с.
27. Корольчук М.С. Психологія сімейних взаємин. Київ : Ніка-Центр, 2010. 296 с.

28. Кравченко Т.В. Життєві сценарії сім'ї та їхній вплив на соціальний розвиток особистості. *Педагогіка і психологія*. 2002. № 1-2. С. 61–67.
29. Левицька Т. Чинники впливу на рівень підготовленості молоді до створення сім'ї. *Соціальна психологія і соціальна робота*. 2009. № 4. С. 181–189.
30. Максимова Н.Ю. Сімейне консультування : навч. посіб. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 304 с.
31. Медіна Т. Батьківська сім'я як осередок підготовки до подружнього життя. *Релігія та соціум*. 2011, №2. С. 129–134.
32. Медіна Т. Незареєстрований шлюб як форма сучасних сімейно-шлюбних відносин. *Нова парадигма*. Вип. 30. 2016. С. 62–74.
33. Мельничук О.Б. Основи психоконсультації та психокорекції. Навч. посібник. Рекоменд. ВР НПУ ім. М.П. Драгоманова. Київ: Каравела, 2019. 390 с.
34. Мушкевич М.І., Федоренко Р.П., Магдисюк Л.І., Дучимінська Т.І. Психологія молоді сім'ї : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 235 с.
35. Орбан-Лембрик Л.Е., Лембрик С.П. Шлюбно-сімейні взаємини і стабільність родинного життя. *Збірник наукових праць*. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. Вип. 11. Ч.1. С.120–136.
36. Онуфрієва Л.А., Чайковська О.М. Психологія міжособистісних взаємин та комунікації: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2021. 128 с.
37. Поліщук В.М., Ільїна С.А., Поліщук С.А. Психологія сім'ї. 2-ге вид. Суми : Університетська книга, 2009. 281 с.
38. Помиткіна Л.В. Психологія сім'ї: навч. посіб. Київ: Вид-во Нац. авіац. унту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
39. Помиткіна Л.В. Психодинамічна неконгруентність особистості: діагностика, корекція та консультування: монографія. Київ : Книжкове видавництво НАУ, 2007. 180 с.

40. Потапчук Є.М. Психологічна діагностика шлюбного потенціалу та міжособистісної сумісності з партнером : довідник сімейного психолога. Хмельницький : Видавництво «PolyLux design & print», 2020. 36 с.
41. Потапчук Н. Виникнення психології сім'ї. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2014. №4. С. 465–478.
42. Психологія сім'ї : навч. посіб. / В.М. Поліщук, Н.М. Ульїна, С.А. Поліщук та ін. ; за заг. ред. В.М. Поліщука. 2-ге вид., доповн. Суми : Університет. кн., 2009. 282 с.
43. Психологія сім'ї та шлюбу: таблиці, схеми, коментарі : навчально-наочний підручник / за заг. ред. О.М. Цільмак. Київ : Видавництво Ліра-К, 2020. 266 с.
44. Психологічне консультування та психотерапія: зміст, прийоми, технології : навч. посіб. / Федоренко Р.П., Мушкевич М.І., Коширець В.В. Луцьк, Вежа-Друк, 2018. 300 с.
45. Пустовалов І.В. Психологічні особливості осмисленості життя дітей підліткового віку в сім'ях повторного шлюбу. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 29. С. 575–584.
46. Седих К.В. Психологія сім'ї: навч. посіб. Київ : Академвидав, 2015. 192 с.
47. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Київ : ТОВ «Основа-Принт», 2009. 248 с.
48. Столярчук О.А. Психологія сучасної сім'ї : навч.посіб. Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2015. 136 с.
49. Столярчук О.А. Вплив сім'ї на формування самооцінки дитини. *Розвиток особистості в умовах трансформаційного суспільства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 13 грудня 2012 року)*. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка. 2012. С. 423–426.

50. Столярчук О.А. Родинні настанови студентської молоді //International scientific professional periodical journal «The unity of science». 2015. (V. 2). P. 106– 109.
51. Столяренко О.Б., Чайковська О.М. Вікова психологія. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. 252 с.
52. Ткаченко В.Є. Благополуччя подружніх відносин і його психологічні детермінанти: теоретичний аналіз. *Наука і освіта*. 2010. № 3. С. 113–116.
53. Ткачова В.О. Стан і перспективи розвитку сім'ї в сучасному українському суспільстві (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук: 09.00.03. Одеса, 2008. 20 с.
54. Трофімов Ю.Л., Алексеєв М.І. Психологія. 6-те вид. Київ : Либідь, 2008. 558 с.
55. Федоренко Р.П., Шкарлатюк К.І. Психологічний практикум з консультування: зміст, прийоми, технології : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2012. 200 с.
56. Федоренко Р.П. Психологія сім'ї : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. 364 с.
57. Цимбалюк І.М. Психологічне консультування та корекція: навч. посібник. Рівне: ЦНТІ, 2001. 65 с.
58. Чайковська О.М., Богатир І.І. Особливості психологічного насильства в дитячо-батьківських відносинах. *Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі* : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2019. С.193–196.
59. Чайковська О.М., Мельник Л.П. Вплив сім'ї на соціалізацію підлітків. *Психологія XXI століття: теоретичні та практичні дослідження* : зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ін-ту МАУП, 2020. Вип. 11. С. 215–221.

60. Чепмен Г. П'ять ознак доброї сім'ї. Львів: Свічадо, 2014. 270 с.
61. Черезова І.О. Психологія життєвих криз особистості : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ : БДПУ, 2016. 193 с.
62. Штифурак В. С. Психологічна допомога у процесі консультування: навчально-методичний посібник. Вінниця, 2015. 198 с.
63. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання. Київ : Вища школа, 2004. 679 с.
64. Kanishevskia L. The formation of the immunity to the use of psychoactive substances by senior teenagers as the tendency of the formation of the life safety. Topical is sueso feducation: Collective monograph. Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 2018. P. 231–243.
65. Shelest N. A. Training mentors of student groups to forming a value attitude in creating a family by students of agrarian colleges. Intellectual Archive. 2017. Vol. 6. No. 5. P. 86–93.
66. Shkolna Maria. Pedagogical conditions for upbringing social maturity of students' agricultural colleges. Intellectual Archive. 2017. Vol. 6. No. 5. P. 79–85.
67. Shkolna M.S.Upbringing social maturity in students of agricultural colleges in after class activities as a pedagogical problem. Perspectives of research and development: Collection of scientific articles. 2017. P. 182–185.